

İSTANBUL
ÜNİVERSİTESİ
ÖĞRETİM ÜYESİ
PROF. DR.

**TEOMAN
DURALI:**

**Salgın
Hastalıklarla
Etkin
Mücadele
Devletin
Sağlayacağı
Dayanımcılıkla
Olur**

SÖYLEŞİ: ENES BAYRAKLI FOTOĞRAF: MUSTAFA SATMAZ

Koronavirüs salgınıyla birlikte insanlık, belki de geri dönüşü olmayan yepyeni bir sürece girdi. Kendini yenilmez sanan güçler küçücük bir virüsün karşısında aciz kaldı, tabular yıkıldı, küresel düzenin fabrika ayarları sarsıldı. Türkiye ise bu büyük salgın karşısında gösterdiği kararlı ve başarılı mücadelesiyle tarihi bir destan daha yazıyor. Devlet ve millet dayanışmasının belki de son yüzyıldaki en önemli örneklerinden birini ortaya koyuyor. İnsanlığın yaptığı doğru ve yanlışları bir turnusol kâğıdı gibi açığa çıkaran bu süreç, nelere gebe? Kutsal saydığımız inanç ve değerlere olan bağlılığımız bu mücadelede ne kadar önemli? Bu sorular ışığında yaşadığımız süreci felsefe denilince ilk akla gelen isimlerden biri olan Türkiye'nin yetiştirdiği sayılı ilim insanlarından Prof. Dr. Teoman Duralı Hoca ile konuştuk.

Koronavirüs (Covid-19) salgını dünyada son birkaç neslin şahit olmadığı bir krize yol açtı. Virüsün nasıl yayıldığı hala bilinmiyor. Siz bu süreci nasıl okuyorsunuz?

İlk olarak bu virüsün ortaya çıkışıyla ilgili iddialardan bahsetmek istiyorum. Çeşitli iddialar var. Bence bunların hepsi de uydurma. Virüsün tam olarak nasıl ortaya çıktığı bilinmiyor. Kimisi kumpaslara bağlıyor, "Falanca devlete filanca devlete tuzak kurdu" diyor. Doğrudur veya yalandır, bilmiyoruz tabii. Ben de uyduruyorum; bana göre bu virüs bir laboratuvar firarisi. Böyle düşünüyorum. Çinliler genetik üzerine çok çalışıyorlar, değiştirmek için. Virüsler üzerinde de çalışıyor olabilirler. Genlerini değiştirdikleri virüs, şu veya bu biçimde laboratuvardan çıkmış olmalı.

Çin kalabalık bir ülke. Çinliler için "Yeryüzünde ne varsa yiyor bu adamlar" deniliyor. Bu ifade bence de doğru, çünkü Çinlilerden şunu işitmişim: "Yürüyen, uçan, yüzen, sıçrayan ne varsa mideye indiririz." Bu virüs bir ihtimal ora-

da satılan kasaplık etlerden birine bulaşmış olabilir veya doğrudan doğruya insandan insana geçmiş olabilir. Her iki durum da olabilir. Oradan yayılıyor. Tabii çok kalabalık bir nüfus 15-20 milyonluk şehirleri var. Ben de gidip gördüm. Sıhhi şartlara pek dikkat etmiyorlar. Özellikle kenar mahallelerdeki pazar yerlerinde et satanlar, sağlık kurallarına hiç riayet etmiyorlar. Buralarda virüsün bulaşmış olma ihtimali çok yüksek.

İkinci olarak günümüzün bu aşırı hareketliliği meselesi var. Önüne gelen dünyanın öbür ucuna seyahat ediyor, uçaktan bol bir şey bulamıyorsun havada. Bu yüzden bulaşıcı hastalıklar da kolayca yayılabilir. Yani bu sadece koronavirüse mahsus bir şey değil. Belki de ortaya çıkmıyor. Ama Afrika'da patlak veren ebola da buralara yayılmış olabilir. Koronavirüs aşırı bulaşıcı olduğundan, kısa zamanda her tarafa yayıldı. Dediğim gibi bir sürü başka böyle bulaşıcı hastalığın yayılma tehlikesi hep var. Yaşadığımız çağın rezilliğinin bir sonucudur bu. Kimse dur durak bilmiyor. Adam sabah Paris'te

kahvaltı ediyor, Karayipler'de öğle yemeğini yiyor, akşam New York'ta, Kaliforniya'da... Bütün gün dolaşiyor, süreklince her türlü bulaşıcı belayı da beraberlerinde götürüyorlar.

DİN EN ÖNEMLİ DAYANAK

Dünya genelinde salgına karşı verilen mücadele sürecindeki söylemlerde, seküler bir yaklaşımın ağırlıkta olduğunu görüyoruz. "Her şey bizim elimizde" söylemi ön planda. Allah'ın yardımını istemek ve dua etmek ikinci planda kalmış gibi. İnsanlığın bu meseleye yaklaşımı sizin "Çağdaş Küresel Medeniyet"te bahsettiğiniz seküler aklın yansımaları değil mi?

Evet, burada Allah'a veya bizim üstümüzdeki bir güce/güçlere atıf yok. Bu da çok doğal bir şey. "Küresel medeniyet" meselesi zaten bunu öngörmektedir. İnanan insanların sömürülmeye yatkınlıkları azdır veya yoktur. Dinin en önemli icraatlarından biri, insanın kötüye kullanılmasını, sömürülmesini elden geldiğince

Salgınlarla etkin mücadeleyi devletin dayanışmacılığıyla sağlayabiliriz. Gayret bizden inâyet Allah'tandır. İyi niyetimizi görüp bunu değerlendirmek Allah'ın işi. Dediğim gibi tehlikeli suların geçiyoruz. Kafam hep denizcilik üstüne çalıştığından, gemi nasıl yürütülür ona bakıyorum.

HİÇLİK KADAR KORKUTUCU HİÇBİR ŞEY YOK HAYATTA. DAYANIKSIZLIĞIN EN UÇ NOKTASIDIR HİÇLİK DUYGUSU. ÇÜNKÜ BU KESİN OLARAK BİR BİLİNMEZLİĞE GÖTÜRÜYOR SENİ. BİLGİSİZLİĞİ DİNDE İNANÇLA KAPATIYORUZ EVET TABİİ Kİ ÖLÜNCE NEYE UĞRAYACAĞIMIZI BİLMİYORUZ. BU MUTLAK BİLİNMEZLİKTİR. HİÇBİR ŞEY BUNUN ÖNÜNÜ ALAMAZ AMA ONUN YARATTIĞI KORKUYU ÖRTEN İNANÇTIR.

ŞABAN TEOMAN DURALI KİMDİR?

1973'te İstanbul Üniversitesi biyoloji ve felsefe bölümlerinden mezun oldu. 1977'de doktora çalışmasını bitirdi. Sırasıyla Mayıs 1982'de yardımcı doçent, Ekim 1982'de biyoloji felsefesi üzerine yazdığı tez ile doçent ve 1985'te ABD Penn State University'de tamamladığı "Kant'ın A Priori Bilgi İstidadı" adlı çalışmasının ardından 1988'de mezun olduğu bölümde profesör oldu. 1992-93'te Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi'nde, 1994 ve 2003'te Viyana Üniversitesi Bilim Felsefesi Bölümü'nde, 1995-97 ve 1999'da İSTAT (Kuala Lumpur)'da misafir öğretim üyesi olarak bulundu. 1996'da İstanbul Üniversitesi Araştırma Fonu'nun mali desteği ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ne (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ile Türkmenistan) araştırma gezisinde bulundu. Bir dönem Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nde dekanlık yaptı. Fakültenin felsefe bölümünü kurdu. Bülent Ecevit Üniversitesi senatosunun 26 Nisan 2016'daki toplantısında aldığı karar uyarınca Prof. Dr. Teoman Duralı'ya verilen fahri doktora payesinin takdim töreni, 06 Nisan 2017'de yapıldı. Halen İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Medeniyet Üniversitesi'nde felsefe bölümlerinde dersler vermektedir. Ayrıca Kutadgu Bilig adlı felsefe-bilim araştırmaları dergisinin yayın yönetmenliğini yapmaktadır. İngilizce, Fransızca, Almanca, Latince, Yunanca, İtalyanca, Felemenkçe, İspanyolca, Rusça ve Malayca dillerini bilmektedir.

önlemektir. Bu her zaman olur mu? Olmaz. Dini de kötüye kullanan alçak, aşağılık adamlar var. Hatta onlar bütün o dinsiz, imansız alçaklardan daha alçaktır. Çünkü din gibi mukaddes bir olayı kullanarak kendine kazanç sağlamaya çalışır. Bu olağanüstü rezil bir şey, bir cinayettir. Bana kalırsa, din en önemli dayanağımızdır. Yapıştığımız daldır, cankurtaran simidimizdir. Bunu kaldırır, iptal edersen, insanı çırılçıplak bırakır, sömürülmeye elverişli hale sokarsın.

Tabii bunun alt katları da var. Dinden hareket ediyorum; mesela dayandığımız topluluklar, cemaatler, ümmetler, aşiretler ve en önemlisi aile, bütün bunları yok edeceksin. Bu tür sömürücü çevreler şiddet ve hiddetle hem aile hem de milliyet düşmanındırlar. Bütün dayanakları ortadan peyderpey kaldırmayı hedeflemektedirler. Böylece insanı istediğin kıvama sokarsın. Şimdi bütün bunlar ortadan kalkınca kişiliğini kaybetmiş insana salt birey diyoruz, işte böyle bir birey ortaya çıkıyor. Bugün gördüğümüz büyük çoğunluk eski deyişle söyleyecek olursak, kahir ekseriyet, bireyden ibaret. Bir özelliği yok, yaslanaacağı dayanak yok, yalnız yaşıyor. Yaşıyor derken neler yapıyor? Yiyor, içiyor, uyuyor, kalkıyor. Defalarca aynı hareketlerde bulunuyor. Sıkılıyor, sıkıldıkça da birtakım boş gezintilere çıkıyor. Günümüz beşerinin -insan demeye dilim varmıyor- yaşama özeti bu. Bu şekilde yaşıyor. Bu şartlar altında insanların ölümü gözlerinde çok büyütmeleri olağandır.

HİÇLİK KORKUTUCU

İnanan insan için ölüm korkulacak bir olay değil. Tabii buradaki düşünce "Yiyorum, içiyorum, eğleniyorum, geziyorum, tozuyorum. Sonra ölüm geldiğinde boşluğa düşeceğim, hiç olacağım." Hiçlik kadar korkutucu şey yok hayatta. Dayaniksizliğin en uç noktasıdır hiçlik duygusu. Çünkü bu kesin olarak bir bilinmezliğe götürüyor seni. Bilgisizliği dinde inançla kapatıyoruz. Evet tabii ki ölünce neye uğrayacağımızı bilmiyoruz. Bu mutlak bilinmezliktir. Hiçbir şey bunun önünü alamaz ama onun yarattığı korkuyu örten inançtır. Bu konuda da en güzel yazan çizenlerden biri Danimarkalı

filozof Søren Kierkegaard'dır. İnsanın inanç yoluyla o korkuyu nasıl yendiğini çok rahat görebiliriz. Bir başka çarpıcı ifade de Karl Marx'ın hep yanlış anlaşılan deyişidir: "Din kitlelerin afyonudur." Uyuşturuyor uyuşturmasına ama kötü anlamda kullanmıyor bunu. Hayat o kadar acımasız, öylesine ıstıraplı bir şey ki ancak din yoluyla bunu örtebiliyorsun, durdurabiliyorsun. Hayatın sonu malum. Karl Marx'ın çağında anestezi henüz yoktu. Bundan dolayı ameliyat olana afyon koklatıyorlardı. Kasettiği de bu. Uyuşturulmadan ameliyat olunamaz. Din olmadan da hayat çekilir cinsten değildir. Din olmadan özellikle kapitalist/sermayeci bir dünyada katlanmanın dayanılmaz ağırlığını belirtmek istiyor. Yalınkat biyotik bir yaşama biçimi. İnsanî bir hayat olmaktan çıkıp hayvani bir yaşayış oluyor. Bu şekilde dayanıksız halde kalıyorsun, dayanıksız halde kalan insana her şeyi yaptırmak mümkün. Hazan yaprağı misali oradan oraya savrulur durursun.

SERMAYE DÜZENİ FACİADIR

Dünyayı ciddi bir ekonomik buhranın beklediği söyleniyor. Siz bir çıkış yolu görüyor musunuz?

Çıkış yolu gelmiş geçmiş en feci ideolojinin ortadan kalkmasına bağlı. Demek ki sermayeciliğin ortadan kalkmasına bağlı. "Bundan daha kötü bir ideoloji olmuş mudur?" sorusuna, nasyonal sosyalizmi örnek olarak gösterebiliriz, faşizmi karıştırmamak lazım. Ahmaklar bunu yapar; faşizm ile nasyonal sosyalizmi karıştırırlar veya bu böyle yaptırılır. İkisi birbirinden çok farklıdır. Nasyonal sosyalizm, yâni millî toplumculuğu vurgulayarak söylüyorum; bir tarafa bırakalım zaten ezildi, bitti o. Ama var olan görüşler, anlayışlar içinde bugün yeryüzünü sarıp sarmalamış koronavirüs gibi her tarafa yayılmış olan sermaye düzeni, tam manâsıyla bir faciadır ve kötülükleri bu getiriyor. Bu sermayecilik öylesine baskın ki bunun karşısında seçenek olarak gösterebileceklerin de onun etki alanına girmiş durumda.

Bu arada bunu söylerken şunu hemen işâret edeyim: İslâm da onun çekim alanındadır. Bugün Müslümanların yaşayışlarına baktığımızda, özellikle zengin, iş adamlarına... Bunlar Müslümanca yaşamaktan ziyâde, sermaye düzeninin taleplerine cevap vererek yaşıyorlar. Müslümanlık günde beş kere namaz kılmaktan, oruç tutmaktan, hacca gitmekten ibâret değil. Bunlar ibâdet, demek ki talim, terbiyedir. Talim, terbiye nedir? Araçtır. Neye araçtır? Doğru, düzgün, dürüstce yaşama gâyesine matuf araçtır. Geçimini alınının teriyle helâl gelirle sağlayacaksın. Tüyü bitmemiş yetimin hakkını yemeyeceksin. Ödevini, görevini lâyıki veçhile yerine getireceksin.

Dinin özünde ödev vardır, hak yoktur. Hak, yeni-çağın o insançılık/hümanizm, Aydınlanma denilen

KORONAVİRÜS GİBİ HER TARAFA YAYILMIŞ OLAN SERMÂYE DÜZENİ, TAM MANÂSIYLA BİR FACİADIR. BU SERMAYECİLİK ÖYLESİNE BASKIN Kİ BUNUN KARŞISINDA SEÇENEK OLARAK GÖSTEREBİLECEKLERİN DE ONUN ETKİ ALANINA GİRMİŞ OLDUKLARINI GÖRÜYORUZ. NİTEKİM GÜNÜMÜZDE ÖZELLİKLE ZENGİN MÜSLÜMANLAR, SERMÂYE DÜZENİNİN TALEPLERİNE KARŞILIK VEREREK YAŞIYORLAR.

çağın uydurmasıdır. Hak bir duygudur, terk edebilirsin, her zaman vazgeçebilirsin "Ben hakkımdan vazgeçiyorum" diyerek. Ödev öyle değil. O, ilahî-dinî bir zorunluluktur. Çünkü ödev kaderimize bağlıdır. Ben meselâ aileme hizmet etmek zorundayım, milletime hizmet etmek zorundayım, insanlara hizmet etmek zorundayım. Yaşamak hakkım değil, ödevimdir. Ayakta kalmak, canlı kalmak, insan olarak yaşamaya devam etmek bana Allah tarafından yüklenmiş bir ödevdir. Bu ödevden çok sıkılabiliyim, istemeyebilirim; gel gör ki değiştiremem, reddedemem. Ödevi reddedemezsin. Hangi hükümet olursa olsun, me-mur kaldığın sürece hükümete, iktidara değil, milletine, devlete hizmet ediyorsun. Bunları iyi görmek, anlamak lazım. Ödevini takan, ciddiye alan kalmadı gibi.

EMEKLİLİK KALMADI

dedim ya insanların büyük bir kısmı çalışmıyor: Çalışmanın esası neydi? Halis çalışma emekçiliktir, sabahtan akşama. Emekçiliği göklere çıkarırlar, yüceltirler ama emekçilik kalmadı. Emekçiliğin esâsı tarımdır, toprakla uğraşmaktır. Tarımda, rençberlikte önemli husus, ektiğini biçmendir. Peki, niye çalışıp çabalıyorsun, ekip biçiyorsun? Kendini ve sevdiklerini, yakınlarını beslemek üzere ekiyorsun. Zorunlu bir tüketimi karşılamak üzere üretmek burada söz konusu olan. Sermâyecilik kâr etmek için üretiyor, bu, boş bir üretimdir. Bugün tamamıyla sapmış bir tüketim furçası içine girdik. Hayata gerekli olmayan ürünlere lüks denilir. Lükse boğulup gidiyoruz.

Teknoloji kitlelerin afyonu olmuştur. Tabii, burada kötü anlamda kullanıyorum. Kitleleri, insanları uyuşturan uşak hâline gelmiştir. Kimin uşağı? Sermâyeciliğin/kapitalizmin uşağı hâline gelmiştir teknoloji. Bütün kötülüklerin eni boyu budur. Kurtuluşun yolu nedir? Bir çırpıda bunu söyleyemiyoruz. Biraz önce söyledğim

gibi bütün seçenek olarak gördüklerimiz, sermayeciliğin yörüngesine girmiş durumdadır. Bunları ayıklamak, çekip çıkarmak olağanüstü zor bir iş. Hem teorik olarak hem de bunu pratiğe intikal ettirmek zordur. Bunu deneyenler oldu mu? Oldu. Meselâ Şili’de 1970’lerin başlarında bir adam bu dediğimi demokratik yollardan gerçekleştirmeye kalktı. Onu alaşağı ettiler. 1973’te işini bitirdiler. Öbür yandan 1979 İran’ında, Humeyni ihtilâlinde böyle bir niyet besleniyor muydu? Tam olarak bilmiyoruz. Varidiyse, bir süre sonra çarçur edildi, bitirildi. Bunların dışında tam olarak nerelerde böyle bir teşebbüs olmuş, söylemek çok zordur. 1959 Küba Devrimi belki böyle bir niyeti barındırmıştır. Gelgelelim, dediğim gibi, barındırsa bile, onu sürdürüyor, bir süre sonra iflâs ediyorsun.

DİNDE HAYAT KUTSALDIR

Salgınla mücadelede ülkelerin farklı yaklaşımları oldu. İngiltere’nin “Kalan sağlar bizindir” şeklindeki yaklaşımı gibi. Nasıl değerlendiriyorsunuz?

Çağlar boyu, insan insan olalı tek dayandığı din olmuştur. Hangi din olursa olsun. Çok tanrılı, tek tanrılı, fetişçiler, totemcilikler. Ne olursa olsun, din dindir. Peki, din ne demek? Dünyanın, hayatın maddi bağlantılardan ibâret olmadığı, bunların önünde sonunda görmediğimiz, işitmediğimiz birtakım dünya-ötesi, doğa-ötesi güçlere veya güce dayalı olduğunu söyleyen olaydır din. İnsanlar buradan ilham almış, hareket etmişlerdir. Hep bunu söyledim, fakat sakalım olmadığından, anlatamıyor, kabul ettiremiyorum: Din bir duygu olayıdır. Buna karşılık dini iptal edip yerine yaşatmaya yönelik olmayan bir olayı ikâme ediyorsun o da felsefe-bilimdir.

Yeniçağ’la birlikte, 17. yüzyıldan itibaren Avrupa’da din tırpanlanıyor, ortadan kaldırılıyor. Bu demek değil ki, orada artık kimse dine inanmıyor. Tabii ki var, ama din toplumun temel kurumu olma durumundan çıkmış yahut çıkarılmıştır. Hayata yön vermeye matuf felsefe-bilim sistemlerineyse “ideoloji” deniliyor. Felsefe-bilim yekpâre akıl işidir. Buna biçimsel akıl diyoruz. Duyguları yönlendiren, onlara çekidüzen veren aklılık değil, makullüktür. Dinin yaptığı da bu zaten. Duygulara çekidüzen veren akli yönlendirmeye ve yönetmeye çalışıyor. Duyguların en bariz olanı en yücesi, kutsalı merhamettir. Merhamet Allah’ın en başat sıfatlarından Rahman ile Rahim’den gelir.

İngiltere’deki uygulama ideolojiktir. “Ölenler ölsün sağlamlar bizimle kalsın” yaklaşımı

**“İNSANLAR
ŞU FELÂKET
SONUNDA
DÜŞÜNMEYE
BAŞLARLAR
MI?”
SORUSUNUN
CEVABI
KESİN DEĞİL.
TÜRKİYE’DE
BUNDAN
ÇIKARACAĞIMIZ
BİR DERS VAR
MI? O DERSİ
İYİ GEÇEBİLİR
MİYİZ? BU
SORULARI
HALLETTİKTEN
SONRA
DÜNYAYA
BAKABİLİRİZ.
DÜNYADAN
BAŞLAYIP
TÜRKİYE’YE
GELMEK BANA
TERS GELİYOR.**

tamamıyla ideolojik bir olaydır. Evet Darwin’den mülhem ama ondan önce de vardı. Dine uzak, salt savaşmaya yönelik toplum yapıları olmuş mudur, olmuştur. Spartalılarda olmuş meselâ. Bazı ilkel topluluklarda yine buna rastlıyoruz. Yaşlısını alıyıp dağın tepesine bırakıyor yahut yaşanılmayacak bir köşeye atıyor, orada ölüme terk ediyor. Eli kolu tutmayan sağlıksız çocuğu ölmeğe bırakıyor. Ama dinin hâkim olduğu bütün ortamlarda veya hak dinleri diyelim... Bütün hak dinler merhameti baş tâci etmişlerdir. Tersine eli ayağı tutmayan insanlara karşı ödevlerimiz hatırlatılır dinlerde.

Her şeyden önce hayat kutsaldır. Çünkü Allah’ın bir eseri olarak addedilir. Allah’tan ötürü insanı da seviyoruz. Şimdi Allah’tan vazgeçebilir misin? Mantıkça vazgeçemezsin, çünkü yok ortada. Demek ki gösterebileceğim bir yerde, bir makamda bulunmuyor. O orada durmuyor, meselenin en zor tarafı da bu. O bakımdan Allah’tan mantıkça vazgeçemediğinden, onun yarattıklarını da yok edemiyorsun. Onun ortaya koyduklarını silemiyorsun.

En mantıksız olaylardan biri tanrıtanımazlık, ateistliktir. Bir şeyi anıyorsam o var demektir. Madem ki “Tanrıyı tanımıyorum” diyorum, orada tanrı lafı geçtiğine göre tanımış oluyorum ister istemez. Gelgelelim somut bir şey olmadığından da, onu yıkamıyorum, ortadan kaldıramıyorum. Dinin varlığına sadece muhtaç değilim, mahkûmum. Bu anlamda ondan türemiş olanları ister istemez kabul etmek zorundayım. Burada bunları çok belirgin bir biçimde kullanıyorum, “Sevmek zorundasın” diyemezsin sevgi de bir duygudur hak gibi. Demin hakkından vazgeçebilirsin dedim ya, bugün sevdiğimi yarın sevmeyebilirim veya bugün sevmediğimi yarın sevebilirim. Bu duygular değişir, duygular oynar. Hâlbuki aklın kabul ettirdiklerini değiştirmezsin. Ödev de öyledir. Demek ki Allah’ın yüklediği zorunluluk akıl gereğidir. Tekrar ediyorum ödev de bu şekildedir.

ADALET ÖDEVİ

Allah'ın başka bir zorunlulukla yüklediği bir ödev vardır: O da adalettir. Onu gerçekleştirmediğin, ona uygun yürümediğin takdirde düzenini kuramıyorsun. Kurdum sandığın düzen sürekli salgın hastalıklara maruz kalıyor, işte benzetme yoluyla söylüyorum. Bu bakımdan "insanlar bu felâket yoluyla düşünmeye başlarlar mı?" sorusunun cevabı kesin değil. Nasıl ki şimdi biz bunun üzerinde düşünüyoruz, belki başkaları da vardır böyle yapan. Gel gör ki senin, benim gibi insanların gücü nereye varır? Bu tür düşüncelere karşı olan, bu düzeni isteyenlere güç yetirebilir miyiz? Orası belli değil, meçhul. Küçükten büyüğe düşünmeye eğilimliyim. Bu anlamda ben hep millî ve mahallî kalmağa yatkınam. Türkiye'de bundan çıkaracağımız bir ders var mı? O dersi iyi geçebilir miyiz? Bu soruları hallettikten sonra dünyaya bakabiliriz. Dünyadan başlayıp Türkiye'ye gelmek bana ters geliyor.

Bu süreçten nasıl bir ders çıkarabiliriz?

İdaremizi düzeltebiliriz. Düzeltmenin önemli yönlerinden biri

Nasıl bir Türk milleti varsa, işte öyle bir İtalyan, Fransız, İngiliz, İspanyol milletleri bulunur. Bunların birbirlerine yakınlıkları uzaklıkları var tabii. Ama o yakınlıklar, o benzerlikler bütün bu saydıklarımı bir millet kılmaya yetmiyor. O bakımdan "Amerika Birleşik Devletleri gibi bir Avrupa Birleşik Devletleri kuralım" fikri hamhayâldir.

kamuculuğa, toplumculuğa ağırlık vermektir. Müslümanlığın da istediği bu. Türkiye'deki toplumu göz önünde tutarak toplumsal dayanışma ve bunun iktisattaki uzantılarını kurmak. Büyük çaptaki girişimler devletin elinde olmalı. Bunun nice önemli olduğunu günümüzde görüyoruz. Hükümet var gücüyle yeni hastanelerin inşasına başladı dikkat edersen. Bunlar özel teşebbüs yoluyla değil, devlet eliyle yapılıyor. Meselâ Hıfzıssıhha'nın lağvedilmesinin çok zararını görüyoruz. Hıfzıssıhha bir kamu kuruluşuydu. Keşke günümüzde işler hâlde bulunsaydı. Cumhurbaşkanı'nın buyruğuyla bu kurum yeniden canlanabilir.

BANKALARIN ÇIKARCI TAVRI

Türkiye'de hükümetin bankalara yaptığı destek çağrısına sadece üç kamu bankası katıldı. Bu konuda ne düşünüyorsunuz?

Sermâyecî bir bireydir. Sadece kör olası kesesini düşünür. Hâlbuki akliselim bizlere ne buyuruyor? "Seni yaşatmalıyım ki, kendim de yaşayabileyim." Bana yaşama imkânını tanımazsan, sen de yaşayamazsın. Bunca basit bir şey. Fakat özel bankalar öyle görmüyor. "Karşımdakini menfaatim doğrultusunda yaşatırım" diyor. Sömürü de böyle ateşlenir. Fakat toplumsal dayanışma farklıdır. Üniversitede hocalarım emekliye ayrıldıktan sonra bir daha fakülteye uğramazlardı. Kimse de onları ne arar, ne sorardı. Hepsî değil, ama birçoğu böyleydi. Bugün beni arayan, soran yığınla adam var. Hem de hiçbir menfaat beklemiyorlar. Kırk yıl önce, Anadolu'nun bilmem hangi köşesinde ders verdiğim talebem olmuş kişi arayıp "Hocam nasılsın, ne yapıyorsun? Bir şeye ihtiyacın var mı?" diye hâlîmi hatırımı soruyor. Ne olursa olsun, lafta kalsa dahî, bu bir servete bedeldir. Peki, bu neyin göstergesi? Sana hizmet ettiğim ölçüde, sen de kendini bana karşı mecbur hissedersin. Dayanışma dediğimiz olay budur.

Bunu anlatamıyorsun. Dayanışmacılık budur, böyle ortaya çıkar. Toplumsal birliktelik böyle olur. Bireycilikten kurtarır. Bu dersi almalıyız. Bunun en geniş çaplı şiarı "devlet başa, kuzgun leşe"dir. Allah devlete, millete zevâl vermesin. Devletin zevâl bulması durumunda ortaya çıkan felâketi, bütün boyutlarıyla yakın çevremizde görüyoruz. İnsanlar devletsiz kalmanın belâsını çekiyorlar. Avrupa aştı mı bu felaketi? Tam belli değil. Avrupa gitgide devletsiz kalmanın ne menem bir şey olduğunun belirtilerini sunuyor. Nice kötü olursa olsun, devletlilik, devletsizliğe evlâdır. Bugün İspanya hazan yaprağı gibi savruluyor, İtalya da öyle. Niye? Çünkü devlet zayıflamış, güç kaybına uğramış görünüyor.

"BİRLEŞİK AVRUPA" HAYAL

Dünyanın en ileri ekonomilerine sahip olan ülkeler bugün basit bir cerrahi maskeyi üretmekten aciz duruma düştüler. Mesela Almanlar diyorlar ki; "Biz bu maskelerin dikildiği makinaları üretiyoruz, Çin'e satıyoruz ve onlar maske üretiyorlar fakat biz bugün maske bulamıyoruz." Bir maske ve solunum cihazları savaşları yaşandı. Sizin bahsettiğiniz dayanışma sadece toplumsal dayanışmadan ibaret mi? Küreselleşmeden sonra devletlerarası dayanışmadan bahsedebilir miyiz?

Kâr getirmeyen ne varsa Avrupa onu terk ediyor. Bunun bir sürü örneğini günümüzde görüyoruz. Çok değerli zanaatlar terk ediliyor. Tanıdığım vardı. Dört dörtlük saatçiydi. Harika bir zanaatkâr. Bir gün dedim, "Bunu oğluna da göster, o da öğrensin." Gülerek, "Bu ölen sanatı kim ne yapsın, kim uğraşır?" dedi. Şimdi para getirmeyen, sana servet sağlama-yan ne varsa o bir tarafa atılıyor. Göz önüne alınmıyor artık. Maske de böyleydi. Böyle bir salgının ortaya çıkacağı beklenmiyordu. Beklenmeyene yatırım yapmak akıl kârı iş değil. Hâlbuki devletçiliği önceliyorsan, yalnızca kâr getiren alanlara yatırım yapmazsın. Söz gelişi devletçiliğe ağırlık tanıdığımız günlerde her tarafa giden gemilerimiz vardı. Karadeniz, Ege, Marmara, Akdeniz seferlerine çıkan gemiler. Bunlar terkedildi. Niye? Efendim yeterli sayıda yolcu bulamıyor, kâr getirmiyorlarmış. Zarar ediyorlarmış. Olabilir. Bugün zarar eden işletme yarın kâra geçebilir. Devlet uzun vadeli çalışır.

Bu bir tarafa, Avrupa'daki o dayanışmanın olmaması çok doğal bir şey. Onu da yine kırk yıldır söyler dururum, ama yine sakalımız olmadığından dinlenmedi. Avrupa diye bir millet yok. Avrupa'da milletler bulunur. Nasıl bir Türk milleti varsa, nasıl bir Türk milletinden

**SÜRÜYÜ
OTLAĞA
ÇIKARDIKTAN
SÖNRA ÇOBAN
ORADAN
AYRILIR, ARTIK
ORADA İŞİ
KALMAMIŞTIR,
KÖPEKLER
ONUN İŞİNİ
GÖRECEK-
LERDİR. İŞTE
İNGİLİZLERİN
DE YAPTIĞI
BUDUR. SÜRÜYÜ
ALIP OTLAĞA
GÖTÜRDÜLER,
O GERÇEKLEŞTİ.
"ARTIK BENİM
BURADA
DURMAMA
HACET YOK,
BEN KENDİ
İŞİME BAKARIM"
KAFASIYLA
ÇEKİP
GİTMİŞTİR,
SÜRÜYÜ ÇOBAN
KÖPEKLERİNE
BIRAKMIŞTIR.**

bahsederek işte öyle bir İtalyan, Fransız, İngiliz, İspanyol milleti vardır. Bunların birbirlerine yakınlıkları, uzaklıkları var tabii. Ama o yakınlıklar, o benzerlikler bütün bu saydıklarımı bir millet kılma-ya yetmiyor. Öyle bir şey yok. O bakımdan "Amerika Birleşik Devletleri gibi bir Avrupa Birleşik Devletleri kuralım" fikri hamhayâldir. Bir hükümdar olursun, güçlü bir ordun olur, fetih hareketine girer, bir Avrupa İmparatorluğu kurarsın. O gücünün yettiği müddetçe sürer, Osmanlı Devleti gibi. Bir sürü milleti, toplumu şemsiyemiz altına topladık, zayıfladığımız ânda hepsi dağıldı gitti.

İNGİLTERE AB'İN ÇOBANIYDI

Millet olmaya müsait özelliklerin bulunduğu yerde millet ortaya çıkar. Avrupa'da böyle bir durum yok. Nasıl ki Asya milletleri bir araya gelemezse, Afrika milletleri gelmiyorsa Avrupa'nın da gelmesi mümkün değil. Diyeceksiniz ki nereden çıktı Avrupa Birliği (AB), böyle bir teşebbüs niye olmuş? Bunun sebebi İkinci Dünya Harbinin sonunda galip devletler özellikle İngilizler ile ABD, Almanya'nın yeniden güçlenmesine meydan bırakmamak için tedbir aldılar. Baş düşmanları Almanlardı. Bunları ehlileştirmek, ellerinin altında tutabilmek amacıyla iki çok önemli tedbir aldılar. Birincisi AB'yi kurmak, bunun için de Almanya'yı elden geldiğince sakinleştirmek, süngüsünü düşürmek, diğerlerinin içinde karışmasını sağlamak. İkincisi de NATO Sovyetlere karşı kuruldu deniliyor. O, Sovyetlere yahut komünizm karşı bahane. Alman askerî gücünün kendi başına kalmasını önlemek gayesiyle, kendi denetimleri altında tutmaya yönelik bir hareket olarak görüyorum NATO olayını. Bunun başını kim çekti? İngiltere çekti. Çünkü dünyanın hâkimi İngilizlerdi. Amerikalılar bunun içinde yer alıyor, İngiliz'in bir uzantısı. Amerika demeye hacet yok. Avrupa Birliği'ni tesis ettikten sonra İngiliz "tamam"

dedi, "artık burada işim kalmadı, bunu becerdim; bundan böyle kendi yoluma bakacağım" diyerek ayrıldı oradan.

Çoban ile sürü örneğinde olduğu gibi. Çoban, sabah erken saatlerde güneş doğarken sürüsünü dağa otlatmaya götürür. Etrafında da üç-beş çoban köpeği vardır. Bunları otlağa çıkardıktan sonra oradan ayrılır, artık orada işi kalmamıştır. Köpekler onun işini görecekler, yâni ona vekâlet edeceklerdir. Hattâ birçok yerde akşam güneş batarken çoban bir daha kıpırdamaz, köpek sürüyü toparlayıp aşağıya getirir. İşte İngilizlerin de yaptığı budur. Sürüyü alıp otlağa götürdüler, olay gerçekleşti. "Artık burada durmama hacet yok, kendi işime bakayım" düşüncesiyle çekip gitmiştir. Sürüyü itlerine bırakmıştır. Avrupa Birliği dediğimiz olay bu. Bunların içten içe birbirini desteklemesi gibi bir olay yok. Her milletin kendi millî dayanışması var mı var, lâkin birbirlerini desteklemek gibi bir olay yok. Bu birlik dağılır mı? Dağılılabılır. Bu da İngiliz'in umurunda değil. Nasıl olsa Avrupa'daki milletlerden birinin yeniden kendi başına bir kudret, bir güç olma imkanını yok ettiler. Bu bakımdan dert kalmadı. Avrupa Birliği dağılsa ne olur, dağılmasa ne olur? Umurunda değil İngiliz'in. Belki daha iyi olur. Nitekim Donald Trump baştan itibaren Avrupa Birliği'ne karşı çıkmıştır. Tipik bir sermâyeci olarak buna karşıydı. Başka tipik sermâyeci Margaret Thatcher'di. O da AB fikrini hiç sevmedi, tutmadı. Başbakan olduğu dönemde İngiltere'nin AB'yi denetlemesi, göz kulak olması gerekiyordu. Şimdi böyle bir gerek kalmadı.

DEVLET BİLGELİĞİ

Koronavirüsle mücadele sürecinde Türkiye'deki dayanışmayı ve toplumun verdiği tepkiyi nasıl değerlendiriyorsunuz?

Ben Türk milletini eleştiren adamlardan biriyim. Niye? Herhalde çok sevdiğimden. İnsan sevdiğini

sarsar. Diyeceksiniz ki "Bu ne biçim bir sevgi?" Vazgeçmediğim bir hasletime parmak basıyorum. Uzun süre devlet olmaklığın sonucunda ortaya çıkan bir bilgelik var. Buna "devlet bilgeliği" diyorum. Aşağı yukarı iki bin beş yüz yıllık bir devlet bilgeliği hâkim. En olmadık, en berbat zamanlarda bile bu bilgelik bizlere yardım ediyor da, paçamızı kurtarıyoruz. O bilgeliğin bir tezâhürü olarak 24 Haziran 2018'deki seçimle birlikte resmi olarak başkanlık sistemine geçildi. Bayağı büyük zorluklarla gerçekleştirildi. Bir sürü zikzak çizildi, sağa sola gidildi, fikir olarak terkedildi tekrar kabul edildi filan. Nihâyet somutlandı. Her şeyin zararı bulunur; bunun da var. Ama ağır basan yararı.

Bu süreçte Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi olmasaydı, şu sıra hatırı sayılır boyutta bir felâkete uğramış olurduk. Öncesinde 15 Temmuz'da da bu böyleydi. Demek ki 15 Temmuz ile koronavirüs olayları karşısında verilen mücadele, İstiklâl Harbi mucizesinin tekrarıdır. Evet, İstiklâl Harbi bir mucizeydi. En olmayacak bir olayı başardık. Kimsenin başaramayacağı bir olay ki, ben söylemiyorum, bunu Adolf Hitler vaktiyle söylemiştir: "Şu Versay Antlaşması'nı nasıl oluyor da yok edemedik, başaramadık, onlar Sevri'yi yırtıp attılar." Öyle ki Birinci Dünya Harbi sonundaki Almanya'ya oranla daha kötü durumdaydık. Almanya işgal edilmemişti, bizse işgal edilmiştik. Almanya toprak kaybetti, hepsi bu. Bir de ağır cezalar geldi, vergiler vesaire. Biz ise hepsinin işgaline uğradık.

BAŞKANLIK SİSTEMİNE BORÇLUYUZ

Koronavirüs meselesini biz bu gidişle az bir zarar atlatabilirsek ki, benim beklediğim en önemli zarar iktisadîdir. İktisadımız çökmeden halledersek, bunu devlet sistemimize, demek ki başkanlık sistemimize borçlu olduğumuzu şimdiden bildiriyorum. Bizlere düşman kesilmiş olanlar, bizleri

yıkıma çalışanların gözlerindeki en önemli engel bu başkanlık sistemi olmuştur. Bundan sonraki adımlarımızı yine bu doğrultuda çok sağlam atmak zorundayız. Bunu tesadüfe bırakamazsın. Başkanlık sisteminin en önemli tarafı da bu. Seçkin bir idarî kadroya sahip olmak lazım. Bunlar sağlam kurulduktan sonra sistem kurtarıcıdır. En azından bizim için. Her milletin kendine göre bir sistemi olması lazım.

Dediğim gibi büyük kuruluşların devlet eliyle yönetilmesi lazım. Telekom gibi, başta gelen bankalar vesaire. Say sayabildiğin kadar. Meselâ ulaşım çok önemlidir. Devlet eliyle olması lazım. Otobüs şirketleri falan değil. Devlet Demiryolları, Devlet Denizyolları, Türk Hava Yolları... Bunların devletin elinde kalması şart. Ayrıca bir şey daha söyleyeyim. Devletin sağlık ile öğretimi üstlenmesi lazım. Özel hastaneler olsun, olsun ama ana kuruluşlar, en büyük sağlık kuruluşları devletin olmalı. Özel oldu mu paraya bakar. Toplumsal olanı göz ardı edecektir. Öğretimin özellikle ve öncelikle yükseköğretimin devlet eliyle yürütülmesi lazım. Hayatta en duyarlı kesimdir, hayatımız ona bağlı. Çöpçüsünden devlet başkanına kadar bütün insanlar öğretim şartlarından geçmektedirler. Bunu kolaylaştırdığında çökersin. Devletin çok önem vermesi gereken bir diğer olay -bunu her zaman her yerde tekrarlarım ailedir. Ailenin desteklenmesi, aile hayatının omuzlanması vazgeçilmez bir şarttır ve bu devlete düşer, başka kimseye düşmez.

Salgın hastalıklar bitmez, yarın başkası gelecektir. Bunları önlemenin, durdurmanın zararlarını en aza indirmenin yolu devlettir. Devletin dayanışmacılığıyla biz bunu sağlayabiliriz. Gayret bizden inâyet Allah'tandır. İyi niyetimizi görüp bunu değerlendirmek Allah'ın işi. Dediğim gibi tehlikeli suların geçiyoruz. Kafam hep denizcilik üstüne çalıştığından, gemi nasıl yürütülür ona bakıyorum. Tehlikeli suların geçiyoruz Allah sonumuzu hayır etsin. ❏

Büyük kuruluşların devlet eliyle yönetilmesi lazım. Telekom gibi, başta gelen bankalar v.b. Meselâ ulaşım çok önemlidir. Devlet eliyle olması lazım. Devletin sağlık ve öğretim olayını üstlenmesi gerekir. Özel hastaneler olsun, olsun ama ana kuruluşlar, en büyük sağlık kuruluşları devletin olmalıdır.